

Ljudski faktor i ruralni razvitak hrvatske

vlado puljiz

pravni fakultet
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, hrvatska

primljeno travnja 1993.

Ruralni razvitak obuhvaća socijalno-gospodarske promjene ruralnog područja i na njega utječe niz faktora koji se mogu promatrati na nekoliko razina. Autor u ovom prilogu govori o promjenama u seoskoj poljoprivrednoj populaciji (prva razina analize) i regijama (druga razina analize). Kada je riječ o stanovništvu, autor upozorava na intenzivnu ruralnu depopulaciju, ali i na povratak selu, trend izazvan prije svega krizom.

Seosko naselje kao okvir življenja, također se promijenilo jer su se izmijenile granice socijalnog prostora u kojem dnevno žive seoski stanovnici. Do toga je došlo zbog promjena u načinu života nastalih širenjem komunikacija.

Autor spominje potrebu regionalne podjele ruralnog prostora prema intenzitetu procesa urbanizacije. Na kraju priloga autor daje peteročlanu tipologiju poljoprivrednih gospodarstava u rasponu od onih s industrijskom proizvodnjom do onih s prirodnom i samoopskrbnom proizvodnjom. On smatra da svaki od tih tipova gospodarstava može naći svoju funkciju u novoj agrarnoj strukturi Hrvatske, što znači da se u agrarnoj politici valja čuvati redukcija koje znače preferiranje tek jednog ili dva tipa gospodarstva.

→ 1) Za naše razmatranje zanimljivo je razlikovanje rasta i razvitka. Rast podrazumijeva povećanje dimenzija određene nepromijenjene strukture (npr. organizma), dok je razvitak promjena strukture koja u pravilu slijedi rast. Primijenjeno na poljoprivredu rast znači kvantitativno povećanje pojedinih, već postojećih proizvodnji, dok je razvitak promjena samog sustava proizvodnje. U kompleksnim cjelinama kakva je poljoprivreda i u vremenu brzih promjena kakvo je naše, teško je zamisliti rast bez razvitka.

Klasični ekonomisti razlikovali su tri ključna faktora poljoprivredne proizvodnje: zemlju, rad i kapital. Uočili su također da usporedo s tehnološkim napretkom opada značenje zemlje, a raste važnost kapitala. U novije vrijeme kao važan faktor proizvodnje spominje se znanje, koje podrazumijeva stvaranje novih tehnologija i vještinu upravljanja procesom proizvodnje. Stoga J. Schumpeter upozorava da su ključni ljudi našeg doba kreatori i organizatori. Neki autori "proizvodnju znanja" stavljaju na početak proizvodnog procesa. U tom kontekstu naročito mjesto dobiva prijenos znanja: edukacija i ekstenzija (L. Malassis, 1975).

(2) Naravno, razvitak se ne smije reducirati na proizvodnju, nego treba uzeti u obzir i neke druge njegove dimenzije. Danas se sve više upozorava na prirodu kao ambijent razvitka. No priroda je istovremeno i ograničavajući faktor razvitku. Kritici je podvrgnuta produktivistička koncepcija razvitka koju mnogi autori vežu uz kartezijanska ishodišta suvremene civilizacije. Čovjek se od usvajanja ideje o

kontinuiranom progresu te od svojeg impostiranja na pijedestal pobjednika i gospodarstva prirode ponašao uništavalački prema svom ambijentu (R. Supek, 1973). Tek nakon niza katastrofa i nagoviještenih prijetnji iz prirode kojima ona "uzvrća udarac", čovjek kao da je shvatio da mora stati u svome rušilačkom pohodu, "pomiriti" se s prirodom, s njome ponovno uspostaviti sklad. Tako je nastao koncept "održivog razvitka", što ga je svjetskoj javnosti ponudila norveška premijerka Gro Bruntland, u svojstvu predsjednice Komisije za razvitak OUN. Što znači koncept "održivog razvitka" za samu poljoprivredu? Pojednostavljeno rečeno, to znači da su poljoprivrednici ne samo proizvođači hrane, na čemu se uobičajeno inzistira, nego i čuvari prirode, vrtlari planete (kako ih slikovito naziva H. Mendras, 1986). Možda se u ovoj našoj teškoj gospodarskoj i socijalnoj situaciji čini "luksuznim" govoriti o bilo čemu drugom osim o većoj proizvodnji, pa dakle i poljoprivrednoj. Mi, ipak, moramo izbjeći greške koje su u svom razvitku počinile danas razvijene zemlje svijeta, kako ne bismo potrošili ili pak umanjili resurse koji pripadaju idućim generacijama. O tome, dakle, treba voditi računa kada se govori o strategiji razvitka poljoprivrede.

Ima i drugih ograničenja razvitka. Jedno od njih jest društvo. Moguće je, naime, govoriti i o "socijalno održivom razvitku". Pri tome mislimo da treba voditi računa o društvenoj strukturi, o odnosu društvenih slojeva, o tome da u društvu treba održati ravnotežu efikasnosti i socijalne pravde. U protivnom prijete opasnost društvenog raspada, što vodi katastrofalnim posljedicama.

(3) Ruralni razvitak podrazumijeva promjene koje se događaju u širokim ruralnim područjima, koja u nas obuhvaćaju 80% ukupnoga nacionalnog teritorija. Ruralna su područja obilježena prirodnim faktorom ("prirodna sredina" po G. Friedmanu), relativno slabom naseljenošću, značajnom prisutnosti poljoprivrede te manjom zastupljenosti nepoljoprivrednih djelatnosti. Ruralitet je, dakle, okvir unutar kojega treba smjestiti poljoprivredu. U ruralnom području poljoprivreda nije sama, nego se razvija zajedno s drugim djelatnostima. Veoma je važno naglašavati tu međuzavisnost poljoprivrede i svih drugih aktivnosti ne samo unutar globalne ekonomije, nego i unutar ruralnog područja.

Mi ćemo u nastavku razmatrati odnos ljudi, prostora i poljoprivrede u ruralnim područjima. Činit ćemo to na tri razine. Prvo će biti riječi o trendovima u seoskoj i poljoprivrednoj populaciji, zatim o trendovima u seoskim naseljima i regijama te o trendovima u seoskim domaćinstvima i gospodarstvima.

(4) U selima je 1981. živjelo 45,7% stanovništva Hrvatske. Možemo pretpostaviti da se od tada broj seoskog stanovništva smanjio kako apsolutno tako i relativno. Teško je procijeniti demografske posljedice rata, no pouzdano znamo da je dosta seoskog stanovništva stradalo, odnosno da je pred nasiljem agresora pobjeglo u gradove. Isto se tako može suditi da će rat dugoročno proizvesti duboke populacijske promjene u širokim ruralnim područjima Hrvatske.

Poznato je da se seosko stanovništvo ne samo smanjuje nego i devitalizira. To se najbolje vidi po prirodnom priraštaju. Već je šezdesetih godina u Hrvatskoj zapažen niži prirodni priraštaj seoskog stanovništva u odnosu na gradsko (M. Rendulić, 1965). Međutim, godine 1971. prirodni priraštaj u hrvatskim selima bio je negativan (-2,1 promila) u odnosu na pozitivni prirodni priraštaj u gradovima (+8,9 promila). Isto je tako nepovoljnija starosna struktura seoskog stanovništva u odnosu na gradsko. Dakle, naša vitalna populacija nije u selima nego u gradovima. Ne tako davno bilo je obratno.

Unutar seoskoga još nepovoljnije stoji poljoprivredno stanovništvo, koje je uistinu postalo rezidualna kategorija. Primjerice, godine 1981. starijih od 50 godina bilo je 47% poljoprivrednih stanovnika, a prirodni priraštaj bio je -7 promila (V. Puljiz i sur., 1984). Slično je stanje i 1991 (46,4%).

Nepovoljni su pokazatelji i o obrazovnoj strukturi seoskoga, a pogotovo poljoprivrednog stanovništva.

Ipak, treba zapaziti neke početke pozitivnih promjena u samoj seoskog populaciji. Prije svega, selo kao mjesto življenja dobiva na privlačnosti u odnosu na grad. Nadalje, kriza u kojoj živimo, bilo da je uzrokovana ratom ili raspadom socijalističkog sistema, potiskuje dio žitelja prema selima gdje je lakše preživjeti. Uostalom, u velikim gospodarskim krizama, kakva je bila ona u SAD početkom tridesetih godina, također je zabilježen povratak na selo. U tom kontekstu treba tražiti mogućnost regrutiranja izvjesnog broja modernih, dinamičnih poljoprivrednika i seoskih stanovnika koji će postati motor agrarnoga i ruralnog razvitka.

(5) Druga razina promatranja ljudskog faktora u ruralnom razvitku jesu seoska naselja i seoske regije. Oni odražavaju relaciju čovjeka i ruralnog prostora.

Prema popisu stanovništva 1981. Hrvatska je imala 6.422 seoska naselja i 214 gradskih. Prosječan broj stanovnika seoskog naselja iznosio je 357. Radilo se, dakle, o malim naseljima, od kojih je veliki broj ozbiljno zahvaćen depopulacijom. Podatak iz 1971. pokazivao je da je depopulacijom bilo zahvaćeno četiri petine seoskih naselja, a kasnije se to stanje još pogoršalo (I. Nejašmić, 1991).

U objašnjenju onoga što se dogodilo sa seoskim naseljima treba upozoriti na dvije činjenice. Prvo, promijenio se u posljednjih nekoliko desetljeća temeljni koncept naseljenosti u našem društvu, koji je utjecao na sudbinu mnogih sela. Naime, tradicionalna agrarna naseljenost jest disperzna u prostoru i u ovisnosti je od zemljišta, vode i drugih prirodnih resursa. S druge strane, industrijsko-urbana naseljenost koja danas prevladava koncentrirana je i vezana uz sekundarne i tercijarne djelatnosti koje su razmještene u većim naseljima. Zbio se, dakle, veliki prijelaz od jednog na drugi tip naseljenosti u toku kojeg su depopulaciju doživjela mnoga mala udaljena sela, koja su daleko od civilizacijskih tokova. Drugo, malo seosko društvo, koje se najčešće podudaralo sa seoskim naseljem, "eksplođiralo" je i dobilo veće dimenzije. Danas se ljudi, zahvaljujući prometu i mnogim drugim povoljnim uvjetima, kreću na puno širem prostoru negoli su to prije činili. Radijus lokalnog društva nije 1-3 km, nego možda 10-30 kilometara. Središte tog društva jest lokalni općinski centar, gdje se ljudi svakodnevno okupljaju zbog svojih potreba (rada, učenja, liječenja, zabave i slično). Uostalom, intenzivirane su veze sa širom okolinom u kojoj su sela smještena. Zato je sam koncept naselja u znatnoj mjeri prevladan. Bolje je govoriti o socijalnim i prostornim mrežama unutar kojih se povezuju ljudi nego o naseljima. Mladi će otići u disko-klub udaljen desetine kilometara, pripadnici srednje generacije za blag dane će potražiti prijatelje također daleko od kuće, dok će u naselju možda ostati tek najstariji žitelji. Socijalno značenje susjedstva, mada mnogo veće nego u gradu, opalo je i u seoskoj sredini.

Važno je govoriti i o ruralnim regijama. Ako ruralno područje zahvaća sve ono što je izvan grada ili bar ruralno-urbanog kontinuum, onda je i za Hrvatsku zanimljivo primijeniti tročlanu tipologiju ruralnih regija kakvu primjenjuju u Europskoj ekonomskoj zajednici: (1) ruralne regije uz urbane centre i kontinuum, koje su pod velikim pritiskom gradova, u kojima nalazimo mnogo sekundarnih rezidencija, guste prometnice, dislocirane industrijske pogone, naselja-spavaonice, gdje je priroda najviše ugrožena. U nas su to zone oko Zagreba i većih gradova sjeverne Hrvatske te one uz ruralno-urbani kontinuum na jadranskoj obali; (2) ruralne regije izvan domašaja velikog urbanog pritiska, gdje zaostaje diversifikacija nepoljoprivrednih djelatnosti, manje je nepoljoprivrednog rada, slabije je razvijena urbana infrastruktura. Ovakvim regijama pripadaju velika područja središnje Slavonije, Moslavine, Bilogore, Dalmatinske Zagore i druga i (3) marginalne ruralne regije koje su ostale izvan dohvata procesa diversifikacije i koje su zbog toga izložene degradaciji, pa ih je teško održati (planinsko područje, neki otoci, središnja Istra). Postoji realna opasnost da okupirana i razorena područja u velikom dijelu Hrvatske, možda osim onih u istočnoj Slavoniji i Baranji, postanu marginalne ruralne zone.

U agrarnoj politici i politici ruralnog razvitka valja voditi računa kako o promjenama u mreži naselja tako i o karakteru naših ruralnih regija. Naime, razvijena poljoprivreda moguća je u skladno razvijenim ruralnim regijama.

(6) Treća razina naše analize jesu seoska domaćinstva i gospodarstva. Kada je riječ o seoskim domaćinstvima, onda se odmah može zapaziti smanjenje prosječnog broja članova, koji se sada kreće oko 3,5, otprilike koliko i u gradovima. Proces individualizacije konjugalne seoske obitelji bio je dugotrajan i seže od vremena kada su se počele raspadati kućne zadruge. Međutim, mada je došlo do "nuklearizacije" seoske porodice, ipak treba voditi računa o tome da još uvijek postoji stanovito zajedništvo odijeljenih konjugalnih porodica u pogledu poljoprivrednog imanja. Nosioc vlasništva nad zemljom obično ostaje otac, ali u obradi mu pomažu odijeljeni sinovi ili kćeri. Zato karakter poljoprivrednog rada kao i nasljeđivanje gospodarstva treba promatrati u tom kontekstu.

Seosko je domaćinstvo postalo zajednica članova koji rade na gospodarstvu ili izvan njega. Ono je uglavnom izgubilo obilježja tradicionalne agrarne obitelji, koja je bila neka vrsta "bloka pred prirodom". O fenomenu mješovitosti dohotka i aktivnosti seoske porodice mnogo se raspravljalo. Neki su mislili da je to prijelazna pojava prema "čistijim" oblicima proizvodnih jedinica, dok su drugi upozoravali na trajnost fenomena, kao i na njegovu transformaciju. Nama se čini utemeljenom teza prema kojoj je djelomično bavljenje poljoprivredom bilo najpogodniji put integracije seoske porodice u civilizacijske, urbane tokove.

Što se tiče proizvodnih jedinica u poljoprivredi, tu možemo, s obzirom na način proizvodnje i njenu namjenu, napraviti peteročlanu tipologiju.

Prvi tip činila bi industrijska poljoprivreda, tijesno povezana s prehrambenom industrijom kakvu susrećemo u poljoprivredno-industrijskim kombinatima. Industrijski tip poljoprivrede nije pokazao proizvodno-ekonomsku superiornost kakva se od njega očekivala. On će u nas, budući će izgubiti posebnu potporu države, vjerovatno biti temeljito transformiran u procesima pretvorbe vlasništva i raščlanjivanja proizvodnog procesa u "tvornicama hrane".

Drugi tip proizvodnih jedinica čine obiteljska gospodarstva koja su se izdvojila iz mase malih privatnih proizvodnih jedinica u poljoprivredi. Oni spadaju u artizanalnu produktivističku poljoprivredu, s intenzivnom proizvodnjom, stalnom ekspanzijom i osloncem na tržište. Sada ih ima 2-3 tisuće u Hrvatskoj i čine dinamični sloj koji pokreće agrarni razvitak. Međutim, njima treba dobra zaštita države koja se nakon rata primjenjivala u zapadnoj Europi, a poznata je kao politika "životno sposobnih gospodarstava".

Treći tip predstavlja ono što neki autori nazivaju "novoseljačkom poljoprivredom" koja nije produktivistički usmjerena kao prvi i drugi tip. Važno je proizvoditi kvalitetnu i zdravu hranu za prehranu bogatije klijentele. Takve je klijentele u nas vrlo malo, ali je zato sve veća u razvijenim zapadnim zemljama.

Četvrti tip jest samoopskrbrna poljoprivreda, koja nije orijentirana na tržište nego na zadovoljavanje potreba seoske obitelji. No ne radi se o samoopskrbi tradicionalnog tipa u kojoj je seljak živio samo od onog što je dobio na svojem posjedu ili u razmjeni sa susjedom ili na dobrim dijelom ograničenom naturalnom tržištu. Riječ je o prehrambenoj samoopskrbi koja koezistira s novčanim dohotkom dobivenim od vanjskih zarada, mirovine, pomoći i slično. Ovakav tip samoopskrbrne poljoprivrede nalazimo unutar mješovitih gospodarstava. Ona može imati svoju bogatu ili siromašnu varijantu. U nas je veoma ukorijenjena, a ojačana je današnjom gospodarskom i socijalnom krizom.

Peti tip jesu razni preostali marginalni oblici poljoprivrede, od kojih možemo upozoriti na rekreativnu i dekorativnu poljoprivredu, koju je razvila bogatija gradska populacija oko svojih sekundarnih rezidencija.

Nema sumnje da agrarna politika, mada prioritarno usmjerena na prva dva tipa, mora voditi računa i o drugim proizvodnim preferencijama seoskih stanovnika i

njihovu mjestu u ruralnom razvitku. Naime, ako nam industrijska i obiteljska poljoprivreda daju dovoljne količine hrane na tržištu, samoopskrbna amortizira socijalne tenzije i zadovoljava potrebe jednog dijela populacije. Novoseljačka poljoprivreda anticipira neke buduće trendove u agraru, a druge vrste imaju neke druge funkcije, među kojima značenje ima održanje i kultiviranje prirodne sredine.

Treba se, dakle, čuvati redukcionizma u agrarnoj politici, a koncepcija ruralnog razvitka, usljed svoje složenosti, pogodan je okvir za vrednovanje različitih oblika poljoprivredne proizvodnje.*

literatura:

L. Mallasis: *Ruralité, Education et Développement*, Paris: UNESCO, 1975.

R. Supek: *Ova jedina zemlja*, Zagreb: Naprijed, 1973.

H. Mendras: *La fin des paysans*, Paris: S.E.D.E.I.S., 1967.

M. Rendulić: Tendencije demografskih promjena u SR Hrvatskoj, *Naše teme* 6/1965.

V. Puljiz i sur.: *Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi SR Hrvatske*, Zagreb: Republički komitet za poljoprivredu i šumarstvo i Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1984.

I. Nejašmić: *Depopulacija u Hrvatskoj*, Zagreb: Globus i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1991.

* Članak je djelomice izmijenjen tekst autorovog izlaganja na savjetovanju "Strategija dugoročnog razvitka hrvatske poljoprivrede" (Zagrebački velesajam, 21. i 22. travnja 1993).

Vlado Puljiz

The human factor and Croatia's rural development

Summary

Rural development includes social and economic changes in the rural area and is influenced by many factors that can be observed on several levels. In this article the author presents changes in the rural agricultural population (the first level of analysis) and regions (the second level of analysis). In the case of population, the author points to intense rural depopulation, but he also remarks a return to the village, a trend primarily caused by the crisis.

The rural settlement as a framework of living has changed because the boundaries of everyday rural life have changed. The main reason for this was the spread of communications.

The author mentions the need of regional rural division according to intensity of urbanization processes. He ends by giving a typology of agricultural holdings divided into five groups, ranging from holdings with industrial production to self-sufficient holdings with subsistence production. He considers that each of those types can find its place in Croatia's new agrarian structure, which means that agrarian policy must guard against reduction to only one or two types of holding.

Le facteur humain et le développement rural en Croatie

Résumé

Le développement rural englobe les changements socio-économiques dans les régions agricoles, et il est influencé par une série de facteurs qui peuvent être observés à plusieurs niveaux. Dans son exposé, l'auteur parle des changements au sein de la population rurale (premier niveau de l'analyse) et dans les régions (deuxième niveau de l'analyse). Quand il est question de la population, l'auteur signale la dépopulation rurale intensive, mais aussi le retour dans les milieux ruraux, tendance provoquée avant tout par la crise.

L'habitat rural en tant que cadre de vie a également changé, car les limites de l'espace social où vivent quotidiennement les habitants des campagnes, ont été modifiées. Ceci est dû aux changements du mode de vie, survenus en raison du développement des communications.

L'auteur mentionne la nécessité d'une répartition régionale de l'espace rural en fonction de l'intensité du processus d'urbanisation. A la fin de son exposé, l'auteur présente une typologie de cinq types d'exploitations agricoles dans une gamme allant de celles dotées d'une production industrielle jusqu'à celles ayant une production naturelle à partir de leurs propres ressources. Il considère que chacun de ces types d'exploitation peut trouver sa fonction dans la nouvelle structure de l'agriculture de Croatie; cela signifie que dans la politique agricole, il faut se garder des réductions, qui signifient une préférence de seulement un ou deux types d'exploitation.